

نقش مجادلات کلامی معاصر در بازنمایی سیمای حضرت خدیجه(س)^۱

مجتبی سلطانی احمدی^۲

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

سارا خاتمی^۳

دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

مطصافی گوهری فخرآباد^۴

استادیار دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

اگر چه در گزارش‌های موجود درباره خدیجه(س) روایات اختلافی کمتری نسبت به دیگر شخصیت‌های برجسته صدر اسلام به چشم می‌خورد، اما تأثیر گرایش‌های فکری، مذهبی و تحولات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی دوران حیات مؤلفان بر بازنمایی این شخصیت بی‌تأثیر نبوده‌است و شماری از نویسندگان فریقین گاه دیدگاه‌های متفاوت و قابل نقدی درباره ایشان مطرح کرده‌اند. مقاله حاضر، در صدد بررسی این دیدگاه‌ها مخصوصاً آراء نویسندگان فقیه لبنانی، جعفر مرتضی‌عاملی در خصوص خدیجه(س) است. در این میان به تأثیر حضور عایشه نه تنها به عنوان همسر پیامبر، بلکه دختر نخستین خلیفه پس از ایشان و جایگاه رفیع وی در میان برخی فرق نیز توجه شده‌است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که مؤلفه‌های کلامی نویسندگان شیعی و رقابت‌های آنان با اهل سنت گاه موجب شده‌است تا آن‌ها درباره سن خدیجه(س)، همسران پیشین و فرزندان، نظرات شاذی ارائه کنند. در باور آن‌ها کم‌نشان دادن سن خدیجه(س) و دوشیزه بودن وی هنگام ازدواج با رسول خدا(ص)، ایشان را در جایگاهی رفیع‌تر از عایشه _ که در مقام مفاخره با دیگر همسران پیامبر بر این دو موضوع تأکید می‌ورزید _ می‌نشانند.

کلیدواژه‌ها: خدیجه(س)، عایشه، همسران پیامبر، تاریخ‌نگاری شیعی.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۲۹

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): msoltani94@pnu.ac.ir

۳. رایانامه: khatami110@gmail.com

۴. رایانامه: gohari-fa@um.ac.ir

مقدمه

تاریخ‌نگاری شیعی در طی قرون در موضوعاتی به تاریخ‌نگاری سنی نزدیک و در موضوعاتی دیگر از آن فاصله می‌گرفت. موضوعات اختلافی عمدتاً حول مسئله جانشینی رسول خدا(ص) و فضائل پنج‌تن می‌گشت، اما به مرور پای دیگر شخصیت‌های مورد احترام فریقین نیز به میان آمد و مورخان دو فرقه بسته به جایگاه و موقعیت آن شخصیت‌ها نزد پیامبر(ص) مواضع متفاوتی اتخاذ کردند. از جمله این افراد می‌توان به ابوطالب، پدر امام علی(ع)، اشاره کرد که در نگاه برخی از اهل سنت، دوزخی و در تصویر شیعیان به عنوان تراز ایمان شمرده شده است. این دوگانگی برداشت‌ها در نگارش زندگی همسران پیامبر(ص) نیز قابل ردیابی است. شیعیان، خدیجه(س)، نخستین زن مسلمان، که جایگاه مادری فاطمه(س) را نیز دارد، در صدر همسران رسول خدا(ص) می‌نشانند و اهل سنت غالباً چنین جایگاهی را برای عایشه، دختر ابوبکر، در نظر می‌گیرند.^۵ دلایل طرفین بسیار متنوع است که پرداختن به آن در حیطه پژوهش پیش‌رو نیست.

یکی از تفاخرات عایشه بر دیگر همسران پیامبر، کم سن و سال بودن و دوشیزگی وی هنگام ازدواج با رسول خدا(ص) است که سایر همسران پیامبر از آن برخوردار نبودند. در واکنش شماری از منابع شیعی امامی و زیدی کوشیده‌اند با طرح چنین امتیازی برای خدیجه(س)، آن را از انحصار عایشه خارج سازند. هدف این مقاله نقد دیدگاه برخی معاصرین شیعه است که در تعارض با منابع تاریخی و دیدگاه متقدمان شیعه است. پرشورترین مدافع خدیجه(س) در عصر حاضر، نویسنده لبنانی، جعفر مرتضی عاملی (د ۱۳۹۸ش) است که در کتاب مفصل الصحیح من سیرة النبی الاعظم درباره موضوعات مختلف مربوط به وی اظهار نظر کرده و بخشی از دیدگاه جامعه مذهبی فعلی ما در

۵. به باور مرتضی عسگری منزلت و موقعیت عایشه در زمان خلافت شیخین در جهان اسلام دو چندان شد و موجب شد انظار مسلمانان به سوی او معطوف شود و از میان همه بانوان پیامبر گردن‌ها به سوی او کشیده شده و مقام و موقعیتش از اقران و دیگران بانوان رسول خدا تا به امروز نیز برتر و والاتر جلوه کند (عسگری، ۱۱۳/۱).

خصوص حضرت خدیجه(س) نیز متأثر از آن است. به سبب دیدگاه‌های خاص مرحوم عاملی بخش مهمی از مقاله پیش‌رو به نقد و بررسی دیدگاه‌های وی اختصاص یافته است. بنابراین مسئله این پژوهش تعارض باورهای کلامی قدیم و جدید شیعه است که مخصوصاً در نوشته‌های جعفر مرتضی عاملی و پیروانش نمود یافته است.

پیشینه پژوهش

پیش از این پژوهشگرانی مانند محمودپور، مرادی^۶ و مرادی نسب، در آثار خود، کوتاه و گذرا، به طرح موضوع درباره تردید عده‌ای در ازدواج‌های پیشین حضرت خدیجه(س) پرداخته‌اند. مرادی نسب در مدخل «خدیجه بنت خویلد» دایرة المعارف قرآن کریم ضمن اشاره به دیدگاهی که منکر ازدواج‌های پیشین حضرت خدیجه(س) است تنها به کتاب‌های الاستغاثه کوفی و المناقب ابن شهر آشوب ارجاع می‌دهد که در این مقاله روایت‌های آن‌ها مفصلاً بررسی شده است.^۷ محمودپور در نقد آراء جعفر مرتضی تنها به ذکر آثاری که نوشته شده است پرداخته و متعرض محتوای آن‌ها نشده است.^۸ برخلاف نظر محمودپور کتاب اولاد النبی و هل للنبی بنت غیر زهرا(س)^۹ در رد دیدگاه‌های جعفر مرتضی نبوده بلکه در تأیید وی نوشته شده است. مؤلف با استناد به برخی آیات قرآن، احادیث و استنتاجات کلامی از آن‌ها در پی اثبات این موضوع است که پیامبر دختری جز زهرا(س) نداشته و بقیه ربائب او بوده‌اند. در مقابل السید بن احمد در کتاب مختصر اما سودمند زینب و رقیه و امّ کلثوم بنات رسول الله لا ربائبه^{۱۰} در سه فصل به اثبات وجود دختران پیامبر پرداخته و با

۶. مرادی، عبدالحمید، «خدیجه»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی.

۷. مرادی نسب، حسین، «خدیجه بنت خویلد»، دایرة المعارف قرآن کریم.

۸. محمودپور، محمد، «خدیجه»، دانشنامه جهان اسلام.

۹. خلیفه عبید الکلبانی العمانی، اولاد النبی و هل للنبی بنت غیر زهرا(س)، بی‌جا، دار الحجة البيضاء، بی‌تا.

۱۰. السید بن احمد بن ابراهیم، زینب و رقیه و ام کلثوم بنات رسول الله لا ربائبه، کویت، مبرة الآل و الاصحاب،

قلمی ملایم_ که از ویژگی‌های آثار انتشارات مبرّۃ الآل و الاصحاب است_ به نقد دیدگاه- های جعفر مرتضی و دیگر شیعیان بدون نام بردن از آن‌ها پرداخته‌است. مؤلف انگیزه انکار دختران پیامبر توسط معدودی از شیعیان را به نقل از نعمت الله جزایری (د ۱۱۱۲هـ)، اثبات دامادی واقعی امام علی(ع) برای پیامبر و انکار آن را برای عثمان دانسته‌است.^{۱۱} در مدخل «خدیجه» در دایرة المعارف قرآن نیز خانم فریر با تکیه بر مشهورات بر ازدواج‌های قبلی خدیجه و فرزندان او از آن ازدواج‌ها و نیز فرزندانش از پیامبر تأکید ورزیده‌است؛ ضمن آن که با استناد به برخی منابع قصص و روایات سنی او را در کنار عایشه، فاطمه(س) و مریم دختر عمران، بهترین زنان این عالم و سرای دیگر معرفی کرده‌است.^{۱۲} درباره نگرش تاریخ- نگاران کهن به حضرت خدیجه(س) پیش از این مقاله‌ای با عنوان «سیمای خدیجه(س) در تاریخ‌نگاری متقدم سنی: سنجش روایت‌های ابن سعد (د ۲۳۰هـ)»^{۱۳}، به قلم نگارندگان مقاله حاضر، به چاپ رسیده‌است که ما را از بررسی‌های بیشتر حول این موضوع بی‌نیاز می‌سازد.

۱. همسران و فرزندان خدیجه(س) پیش از رسول خدا(ص)

الف. منابع متقدم

در میان اهل سنت، در روایت ابن سعد، به عنوان یکی از قدیمی‌ترین منابع صدر اسلام، خدیجه(س) ابتدا با ورقه‌بن نوفل، پسرعموی خود، نامزد کرد، اما این امر به ازدواج ختم نشد. او بعد از ورقه و پیش از پیامبر(ص) دو بار دیگر ازدواج کرد.^{۱۴} همسران خدیجه(س)، هندبن‌نباش، ملقب به ابوهاله و عتیق‌بن‌عابد مخزومی بودند. در طبقات ترتیب ازدواج‌ها و

۱۱. همو، ۲۶.

12. Freyer, "Khadīdja", 3/84-85.

۱۳. تاریخ و تمدن اسلامی، سال ۱۶، ش ۳۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹ش، صص ۲۷-۵۲.

۱۴. ابن سعد، ۱۱/۸.

این که کدام یک نخستین همسر بوده‌اند در دو نقل متفاوت ذکر شده‌است؛ در روایت اول، هند^{۱۵} و در روایت دیگر عتیق به عنوان همسر اول^{۱۶} نام برده شده‌است. به گزارش ابن‌سعد، خدیجه(س) با کنیه «ام‌هند»^{۱۷} صاحب سه فرزند از همسران پیشین خود بود: دو پسر به نام‌های هند^{۱۸} و هاله از ابوهاله و یک دختر به نام هند^{۱۹} از عتیق بن عابد مخزومی.^{۲۰} در گزارش ابن‌هشام، خدیجه(س) از نخستین همسر خود، عتیق بن عابد مخزومی، صاحب یک دختر و یک پسر به نام عبدالله و از همسر دوم خود، ابی‌هاله بن مالک از قبیله تمیم و هم‌سوگند با بنی‌عبدالدار صاحب دختری به نام زینب و پسری به نام هند بن ابی‌هاله شد.^{۲۱}

به گزارش طبری، عتیق بن عابد مخزومی نخستین همسر خدیجه(س) بود و

۱۵. همانجا.

۱۶. همو، ۱۷۴/۸.

۱۷. همو، ۱۲/۸.

۱۸. به نقل از طبقات حسنین از هند می‌خواستند تا اخلاق رسول خدا را برای آنان توصیف کند (ابن‌سعد، ۳۲۴/۱-۳۲۵). هند، زمان ازدواج خدیجه با محمد نزد مادر خویش بود (طبری، ۱۶۱/۳) و بعدها از اصحاب رسول خدا(ص) شد (ابوالفرج اصفهانی، ۵۹/۱). به نقل از برخی منابع او در جنگ بدر یا احد به شهادت رسید (بلاذری، ۶۶/۱۳). باید توجه داشت که چنانچه روایت شهادت او در جنگ بدر یا احد صحیح باشد، روایت ابن‌سعد از توصیف خلق و خوی پیامبر از وی دیگر اعتبار نخواهد داشت. البته برخی زمان مرگ او را هنگام جنگ جمل همراه علی(ع) خوانده‌اند (ابن‌عبدالبر، ۱۵۴۴/۴).

۱۹. ابن‌سعد، ۱۱/۸. هند با صیفی بن امیه، پسر عموی خود ازدواج کرد و اعقابش در مدینه به دلیل انتساب به مادر بزرگشان، خدیجه(س)، به «بنی‌طاهره» معروف شدند. نسل وی مدتی در مدینه باقی بود و چندی بعد از میان رفت (ابن‌سعد، ۱۱/۸-۱۲؛ بلاذری، ۴۰۷/۱). هند را نام پسر (ابن‌عبدالبر، ۱۵۴۴/۴) و دختر (بلاذری، ۴۰۷/۱) خوانده‌اند.

۲۰. منابع در خصوص تعداد، ترتیب و اسامی این فرزندان اختلاف نظر دارند؛ ابن‌هشام فرزندان ایشان را ۴ تن ذکر کرده‌است: هند و زینب از ابوهاله، یک دختر به نام جاریه و پسری به نام عبدالله از عتیق بن عابد (ابن‌هشام، ۶۴۳/۲-۶۴۴). جاریه با صیفی بن ابی‌رفاعه ازدواج کرد (ابن‌هشام، ۶۴۴/۲)؛ او را هند نیز نامیده‌اند (بلاذری، ۴۰۷/۱).

۲۱. ابن‌هشام، ۶۴۳/۲.

خدیجه(س) از او صاحب یک دختر شد. خدیجه(س) پس از رحلت عتیق به همسری ابوهاله بن زراره بن نباش در آمد و برای وی هندبن ابی هاله را به دنیا آورد. خدیجه(س) بعد از رحلت ابوهاله، زمان ازدواج با رسول خدا(ص) فرزند او را همراه خود داشت.^{۲۲} منابع دیگری نیز وجود دارند که بر ازدواج های پیشین خدیجه(س) تصریح داشته اند.^{۲۳}

در میان منابع کهن شیعی (اعم از اسماعیلی، زیدی و امامی) تقریباً اتفاق نظری در این باره وجود دارد. ابوالفرج اصفهانی، زیدی مذهب، علاوه بر ذکر کنیه «ام‌هند» برای خدیجه(س) از دو ازدواج او پیش از رسول خدا خبر داده است. به گفته او، نخستین همسر، عتیق بن عائد از قبیله مخزوم و همسر دوم، «ابوهاله»، بوده است. خدیجه(س) از ابوهاله پسری به نام «هند» داشت که بعدها مسلمان شد.^{۲۴}

قاضی نعمان مغربی (د ۳۶۳ ه) از علمای شاخص اسماعیلیه در کتاب خود به هر دو ازدواج پیشین خدیجه(س) و فرزندان او از همسران پیشینش اشاره کرده است.^{۲۵}

در کتاب الرجال ابن غضائری، از منابع اولیه رجال شیعی امامی، در معرفی علی بن عبدالله آمده است: «أبو الحسن الخديجيّ - لأنه ينسب إلى ولد أبي هالة، النبّاش، الأَسديّ، الذي كان زوج خديجة عليهما السّلام قبل النّبِيّ صَلَّى اللهُ عليه وآله وسلّم. ^{۲۶} صدوق (د ۳۸۱ ه) نیز روایتی دارد حاکی از آن که امام حسن (ع) می فرماید که اوصاف رسول خدا را از دایی اش، هندبن ابی هاله تمیمی، سؤال کرد.^{۲۷} این روایت تلویحاً به ازدواج پیشین خدیجه(س) اشاره دارد.

۲۲. طبری، ۱۶۱/۳.

۲۳. برای نمونه نک. خلیفه بن خیاط، ۸۸-۸۷/۱؛ بلاذری، ۴۰۶/۱-۴۰۷؛ ابن حماد دولابی، ۶۶؛ مقدسی، ۱۳۸/۴؛ ابن عبدالبر، ۱۵۴۴/۴؛ ابن عساکر، ۱۹۰/۳؛ سبط بن جوزی، ۲۷۱؛ اربلی، ۴۸۱/۱.

۲۴. ابوالفرج اصفهانی، ۵۹-۵۸-۵۷/۱.

۲۵. قاضی نعمان، ۱۵/۳.

۲۶. ابن غضائری، ۸۲؛ و نیز نک. رجال النجاشی، ۲۶۷؛ الرجال (لابن داود)، ۲۶۲؛ الرجال علامه حلی، ۲۳۵.

۲۷. صدوق، معانی الاخبار، ۸۰.

طبرسی از دیگر علمای امامی است که به ازدواج‌های پیشین خدیجه(س) اذعان داشته‌است. به گزارش وی خدیجه(س) پیش از رسول خدا همسر عتیق بن عائذ مخزومی بود و از او صاحب دختری به نام جاریه^{۲۸} شد و پس از عتیق با ابوهاله اسدی ازدواج کرد و صاحب فرزندی به نام هندبن ابی‌هاله شد که تحت تربیت رسول خدا قرار گرفت.^{۲۹}

ابن شهر آشوب هم چندین روایت دارد که حاکی از ازدواج‌های پیشین خدیجه(س) است؛ برای مثال در روایتی در توضیح آیه «و آتِ ذالْقُرْبَى حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ»^{۳۰} بیان کرده‌است که جبرئیل فدک را میراث فاطمه(س) از مادرش، خدیجه(س)، و نیز از هند، دختر ابوهاله، خواهر فاطمه(س)، خوانده‌است.^{۳۱} او در معرفی فرزندخواندگان رسول خدا از پسری به نام هندبن ابی‌هاله اسدی از خدیجه(س) نام برده^{۳۲} و در روایت دیگری بیان کرده‌است: «گفته‌اند خدیجه(س) [پیش از ازدواج با محمد(ص)] در خانه عتیق بن عائذ مخزومی و سپس تحت همسری ابوهاله زراره بن نباش اسدی بوده‌است.^{۳۳} همچنین وی در معرفی همسران پیامبر(ص) از عایشه به عنوان تنها همسر دوشیزه رسول الله(ص) یاد کرده‌است.^{۳۴} از مجموع این گزارش‌ها می‌توان دریافت، دست‌کم رجالیون و علمای قدیم شیعه ازدواج‌های سابق خدیجه(س) را پذیرفته بودند.

صاحب کتاب مناقب علی‌رغم روایات فوق‌الذکر، روایت دیگری دارد که ظاهراً مهم‌ترین دلیلی است که مخالفان ازدواج خدیجه(س) پیش از حضرت رسول بدان استناد

۲۸. ابن هشام نیز به دختری به نام جاریه که حاصل ازدواج خدیجه با عتیق بن عابد است اشاره کرده که با صیفی بن ابی رفاعة ازدواج کرد (ابن هشام، ۶۴۳/۲-۶۴۴) و او را هند نیز نامیده‌اند (بلاذری، انساب الاشراف، ۴۰۷/۱).

۲۹. طبرسی، ۲۷۴/۱.

۳۰. اسراء/۲۶.

۳۱. ابن شهر آشوب، ۱۲۳/۱.

۳۲. همو، ۱۳۷/۱.

۳۳. همانجا.

۳۴. همو، ۱۳۸/۱.

کرده‌اند. به گزارش ابن شهر آشوب: «احمد بلاذری و ابوالقاسم کوفی در کتاب‌های خود و مرتضی در الشافی و ابوجعفر [طوسی] در کتاب تخلص [الشافی] روایت کرده‌اند: خدیجه (س) هنگام ازدواج با رسول خدا (ص) دوشیزه بود. آن چه در کتاب الانوار و البدع آمده که رقیه و زینب دختران هاله، خواهر خدیجه بوده‌اند نیز همین معنا را تأیید می‌کند».^{۳۵} با توجه به آن که بیشتر استناد مخالفان ازدواج‌های پیشین خدیجه (س) گزارش ابن شهر آشوب است، ذکر چند نکته در این خصوص ضروری به نظر می‌رسد: همان‌طور که ذکر شد، ابن شهر آشوب در این باره گزارش‌های دیگری دارد که آن‌ها حاکی از وجود همسران پیشین خدیجه (س) است.

چنانچه منظور ابن شهر آشوب از ذکر نام احمد بلاذری، همان صاحب کتاب انساب الاشراف باشد، بلاذری از ازدواج‌های پیشین خدیجه (س) و فرزندان ایشان یاد کرده است.^{۳۶} به گفته ابوالقاسم کوفی - که از زیدیه و متهم به غلو است - مطابق اخبار تاریخی، زنان قریش معتقد بودند خدیجه با وجود خواستگاران بسیار از اشراف و بزرگان قریش نباید با یتیم تهیدست ابوطالب ازدواج می‌کرد، بنابراین بعد از ازدواج او با محمد (ص) از ایشان خشمگین شده و او را تنها گذاشتند. کوفی بر این باور رفته است که چطور ممکن است خدیجه (س) خواستگاران متمول و با نسب خود را نپذیرفته و عرب‌هایی بی‌نام و نشان از تمیم و مخزوم را بر اشراف قریش برتری داده و با آن‌ها ازدواج کرده باشد؟^{۳۷} کوفی با تأکید بر عقیده بی‌استناد خود می‌گوید: «هر عاقل و ذی‌شعوری می‌فهمد که این مسأله کاملاً محال و سخنی بی‌پایه است».^{۳۸} در نقد روایت کوفی همان‌طور که میرشریفی تأکید دارد،

۳۵. ابن شهر آشوب، ۱۳۸/۱.

۳۶. بلاذری، ۴۰۶/۱-۴۰۷، ۶۶/۱۳.

۳۷. برخلاف نظر وی، احمد زکی یمانی معتقد است که هر دو شوهر قبلی خدیجه (س) از بزرگان (سادات) عرب بوده‌اند (احمد زکی یمانی، ۱۴).

۳۸. کوفی، ۱۱۵.

باید توجه داشت که متن واضح و روشنی دال بر صحت باورهای کوفی وجود ندارد^{۳۹} ضمن این که به تعویق انداختن ازدواج زنی تا چهل سالگی در شرایط اقتصادی و خانوادگی خدیجه(س) در آن دوران امری نامعمول بوده است و تا وقتی دلیل قاطع و متن صریحی بر مدعا نباشد، از ظاهر متون و روایات مشهور نمی‌توان دست کشید.^{۴۰} در عین حال باید اضافه کرد که کوفی به استناد تقریباً همه منابع در اواخر عمر به غلو گراییده بود^{۴۱} و خبری که از تحریم خدیجه(س) توسط زنان قریش بیان داشته نیز به بررسی‌های بیشتری نیاز دارد.^{۴۲}

ادعای ابن شهر آشوب مبنی بر وجود این خبر در کتاب الشافی سید مرتضی و تخریص الشافی شیخ طوسی صحت ندارد. ضمن این که شیخ طوسی در اثر دیگر خود، الامالی، از هندبن ابی هاله، به عنوان فرزند خدیجه(س) و ربیبه پیامبر(ص) نام برده است.^{۴۳}

۳۹. میرشریفی، ۱۷.

۴۰. همانجا.

۴۱. حجتی کرمانی، محمدجواد، «ابوالقاسم کوفی»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی.

۴۲. این خبر را صدوق نیز بیان کرده است. به گزارش وی زنان قریش به دلیل ازدواج خدیجه با «یتیم فقیر ابی طالب» ایشان را تنها گذاشته و هنگام وضع حمل فاطمه(س)، زنان قریش و بنی‌هاشم حاضر به کمک به ایشان نشدند (صدوق، الامالی، ۶۹۰-۶۹۱). اما به فرض صحت این خبر، چرا زنان در وضع حمل فرزندان پیش از فاطمه(س) خدیجه(س) را تحریم نکردند؟ حتی اگر فاطمه(س) را تنها دختر رسول خدا(ص) از خدیجه(س) و دختران دیگر را ربیبه‌های پیامبر فرض کرد نیز با توجه به شهرت خبر تولد فاطمه(س) در میان شیعیان بعد از بعثت رسول خدا(ص) (نک. «واکاوی سن حضرت فاطمه(س) در آثار مورخان متقدم مسلمان با تکیه بر روایات ابن‌سعد»، تاریخ و فرهنگ، سال پنجاه و دو، شماره ۱۰۴، بهار و تابستان ۱۳۹۹ش، صص ۹۷-۱۱۴) از ازدواج خدیجه(س) تا وضع حمل فاطمه(س)، بیش از یک دهه فاصله بوده، بنابراین چطور زنان با گذشت این همه سال از آن ازدواج و به رغم صفات برجسته محمد(ص) و رسیدن ایشان به مقام پیامبری، همچنان صحبت از ازدواج با فقیر و یتیم ابوطالب کرده و خدیجه(س) را تحریم کردند! در ثانی خبر تولد پسران خدیجه(س) پیش از تولد فاطمه(س) نیز از شهرت زیادی برخوردار است. نهایتاً هم این سوال مطرح است که چرا زنان مسلمان همچون فاطمه بنت اسد و دیگران به کمک ایشان نرفتند؟ در حالی که عموم بنی‌هاشم اعم از مسلمان و مشرک در شرایط سخت شعب حاضر به یاری پیامبر شده بودند.

۴۳. طوسی، الامالی، ۴۶۳.

از دیگر روایاتی که در رد اخبار ازدواج‌های پیشین خدیجه (س) به آن‌ها استناد می‌شود روایت طبری از علمای قرن هفتم در کتاب کامل بهایی است. به نوشته او «محمد بن عبدالرحمن بن محمد الاصفهانی می‌گوید در کتاب تواریخ آمده است که خدیجه بکر بود که زن رسول شد».^{۴۴} رقیه و زینب _ زنان عثمان _ نیز دختر رسول خدا و خدیجه (س) نبودند. آنان دختر ابوهند از قبیله بنی تمیم و هاله خواهر خدیجه بودند که پس از مرگ پدر و مادر، «خدیجه که بکر بود»، کفالت آنان را به عهده گرفت.^{۴۵} به نظر می‌رسد تأکید مولف بر بکر بودن خدیجه (س) از مجادلات فرقه‌ای که در این خصوص مطرح بوده، خبر می‌دهد، این احتمال هم وجود دارد که وی این خبر را از کوفی دریافت کرده باشد.

در استناد به بکر بودن خدیجه (س) به کتاب دلایل النبوه از منابع اهل سنت نیز ارجاع داده می‌شود که در نسخه‌ای از آن این‌گونه آمده است: «وکانت خدیجة امرأة باکرة ذات شرف و مال کثیر و تجارة...».^{۴۶} نسخه دو جلدی این کتاب از بیروت به جای کلمه باکرة، تاجرة دارد: «کانت خدیجة امرأة تاجرة...».^{۴۷}

مجلسی در بحارالانوار از روایت‌هایی که از ازدواج‌های پیشین خدیجه (س) حکایت دارد^{۴۸} و در عین حال روایت فوق‌الذکر از ابن شهر آشوب، خبر داده است.^{۴۹} او در کتاب دیگر خود نیز به همین ترتیب پس از ذکر روایت‌هایی از ازدواج‌های پیشین خدیجه (س)^{۵۰} به خبر دوشیزه بودن خدیجه (س) هنگام ازدواج با رسول خدا به نقل از سیدمرتضی و شیخ طوسی _ احتمالاً همان نقل ابن شهر آشوب _ اشاره کرده، اما نقل اول _ ازدواج‌های قبلی

۴۴. طبری، کامل بهایی، ۲۷۲.

۴۵. همان، ۲۶۸-۲۶۹.

۴۶. ابونعیم، ۱۷۸.

۴۷. همو، ۱۷۳.

۴۸. نک. مجلسی، ۱۶/۱۰، ۵۶.

۴۹. همو، ۱۹۱/۲۲.

۵۰. همو، حیات القلوب، ۳/۲۲۳، ۲۲۸، ۲۴۹.

ایشان را_ اشهر خوانده است.^{۵۱}

ب. نگاه معاصران

عده‌ای از نویسندگان شیعی_ بعضاً برای مقابله با خبر دوشیزگی عایشه_ بر بکر بودن خدیجه(س) هنگام ازدواج با حضرت محمد(ص) اصرار دارند. جعفر مرتضی عاملی از جمله افرادی است که ازدواج‌های پیشین خدیجه(س) را نپذیرفته است.^{۵۲} وی با استناد بر دو روایت کوفی (د ۳۲۵ هـ)^{۵۳} و ابن شهر آشوب (د ۵۸۸ هـ)^{۵۴} مبنی بر دوشیزگی خدیجه(س)، به آشفتگی و تناقض روایات وارده در خصوص ازدواج خدیجه(س) اشاره کرده و همان‌ها را عامل نادرستی آن می‌داند. این در حالی است که درباره بیشتر وقایع تاریخی تشتت روایات وجود دارد و وظیفه محقق ارزیابی علمی روایات است؛ از این رو، اصل وجود تشتت روایات دلیل مناسبی بر رد یک گزاره تاریخی نیست.

عاملی در استناد به کتاب مناقب، به دیگر روایات موجود در آن که مخالف نظر او بوده، اشاره نکرده است. عاملی در پاسخ به این ایراد که چگونه خدیجه(س)، زنی شریف و زیبا، تا رسیدن به سنین بالا ازدواج نکرده بود و چطور پدر یا ولیّش، او را تا این سن رها کرده بودند، با تأکید بر صحت روایت کشته شدن پدر خدیجه(س) در جنگ فجار می‌نویسد: «سرپرست خدیجه(س) به اندازه پدر قدرت نداشت تا او را به ازدواج با هر که خودش می‌خواست وادار سازد، ضمن این‌که باقی ماندن یک زن شریف و صاحب جمال برای مدتی بدون ازدواج برای پیدا کردن مردی فاضل و کامل که آن دوره کار مشکلی بود، موجب شگفتی نیست». عاملی در راستای تأیید نظریه خود، روایتی که حارث بن ابی‌هاله،

۵۱. همو، ۱۵۲/۴.

۵۲. عاملی، ۲۰۷/۲.

۵۳. کوفی، ۱۱۵.

۵۴. ابن شهر آشوب، ۱۳۸/۱.

فرزند خدیجه(س)، را نخستین شهید اسلام خوانده مغایر روایت «سمیه، مادر عمار، نخستین شهید اسلام» دانسته و خبر سمیه را خبر صحیح السند می‌خواند.^{۵۵}

نویسنده دیگری با ارجاع به کتاب سبطبن جوزی منقول از واقدی، خدیجه(س) را بکر خوانده است،^{۵۶} در حالی که وی توجه نداشته که آنچه صاحب تذکره الخواص به نقل از واقدی بیان کرده در خصوص ازدواج خدیجه(س) با رسول خدا نبوده است. سبطبن جوزی با اشاره به روایتی از واقدی، خدیجه(س) را هنگام نامزدی با ورقه، بکر خوانده و به هر دو ازدواج خدیجه(س) پیش از رسول خدا اذعان داشته است.^{۵۷} تهرانی روایتی از یعقوبی نقل کرده است مبنی بر این که خدیجه(س)، پس از مرگ همسر خواهرش، سرپرستی هاله و خواهرزاده‌های خود را برعهده گرفت و از این رو، برخی مردم آن‌ها را دختران خدیجه(س) و رسول خدا(ص) می‌پندارند.^{۵۸} اما این روایت در یعقوبی یافت نشد، ضمن این که یعقوبی خبر چهار دختر خدیجه(س) از رسول خدا(ص) صححه گذارده است.^{۵۹} نویسنده با طرح این که شایعه ازدواج‌های پیشین خدیجه(س) «تحریف عمدی تاریخ برای طرح عایشه به عنوان تنها دختری که پیامبر با او ازدواج کرد» بوده است، طرح دامادی عثمان و ملقب کردن وی به ذوالنورین را نیز «بهانه‌ای برای تراشیدن رقیب سیاسی در برابر علی(ع)» خوانده و بر این عقیده پافشاری می‌کند که پیامبر دختری جز فاطمه(س) و دامادی جز علی(ع) نداشته و ازدواج خدیجه(س) با عتیق و ابو هاله از نظر دینی «حرام و غیر شرعی و نافی طهارت است».^{۶۰}

۵۵. عاملی، ۲۰۷/۲-۲۱۲.

۵۶. تهرانی، ۲۴۴/۱.

۵۷. سبطبن جوزی، ۲۷۱.

۵۸. تهرانی، ۲۴۶/۱-۲۴۷.

۵۹. یعقوبی، ۲۰/۲.

۶۰. تهرانی، ۲۴۹/۱-۲۵۰.

۲. فرزندان خدیجه و رسول خدا(ص)

الف. دیدگاه متقدمان

ابن سعد تعداد دختران حضرت محمد(ص) را چهار تن بیان کرده است.^{۶۱} در اسامی این دختران اختلافی نیست، اما در ترتیب آنان اختلافاتی به چشم می خورد. اکثر مورخان بر این قول توافق دارند که تعداد دختران خدیجه(س) از محمد(ص) چهار تن بوده است.^{۶۲} صدوق نیز در الخصال به نقل از امام صادق(ع) به چهار دختر رسول خدا و نیز ازدواج دو تن از آنها، رقیه و ام کلثوم، با عثمان و ازدواج زینب با ابوالعاص بن ربیع تصریح کرده است.^{۶۳} به گزارش طبری پسران پیامبر در جاهلیت از دنیا رفتند، اما دختران به دوران اسلام رسیدند، مسلمان شدند و با رسول خدا هجرت کردند.^{۶۴}

همان طور که پیشتر ذکر شد، وجود خبری در مناقب آل ابی طالب موجب بروز اختلاف نظرهایی در این خصوص شده است. صاحب مناقب به رغم آن که از هر چهار دختر خدیجه(س) از رسول خدا(ص) نام برده است،^{۶۵} اما در خبری آورده است که در کتاب الانوار و البدع آمده که رقیه و زینب، دختران هاله، خواهر خدیجه(س)، بوده اند؛^{۶۶} به گزارش صاحب مناقب در کتاب های کشف، لمع و بلاذری نیز آمده که آنان فرزندخواندگان پیامبر بوده اند.^{۶۷} منظور از کتاب الانوار در نقل ابن شهر آشوب مشخص نیست و به

۶۱. ابن سعد، ۱۰۶/۱-۱۰۷، ۳/۴-۵، ۱۳/۸.

۶۲. ابن هشام، ۱۹۰/۱؛ طبری، ۲۸۱/۲؛ یعقوبی، ۲۰/۲؛ مسعودی، مروج الذهب، ۲۹۱/۲؛ ابن حماد دولابی، ۶۶؛ مقدسی، ۱۶/۵؛ ابن عبدالبر، ۵۰/۱؛ طبرسی، ۲۷۵/۱؛ ابن شهر آشوب، ۱۴۰/۱.

۶۳. صدوق، ۴۰۴/۲.

۶۴. طبری، ۲۸۱/۲.

۶۵. ابن شهر آشوب، ۱۴۰/۱.

۶۶. همو، ۱۳۸/۱.

۶۷. همو، ۱۴۰/۱.

بررسی های بیشتر نیاز دارد.^{۶۸} اما کتاب البدع را همان الاستغاثه فی بدع الثلاثة ابوالقاسم کوفی دانسته اند.^{۶۹} علی بن احمد کوفی، صاحب الاستغاثه فی بدع الثلاثة، رقیه و زینب را دختران هاله، خواهر خدیجه (س) دانسته^{۷۰} و معتقد است رقیه و زینب در خانه پرورش یافتند و از این رو بود که به رسول خدا (ص) نسبت داده شده اند.^{۷۱} درباره این نقل از کوفی برخی تاریخ پژوهان معتقدند نکته مذکور وی برخلاف منابعی است که به صراحت آنان را دختران پیامبر (ص) خوانده اند.^{۷۲} شاید مراد از کتاب کشف، همان الکشف و البیان^{۷۳} است که چنین روایتی در آن وجود ندارد. راجع به کتاب لمع نیز اطلاعاتی یافت نشده است.^{۷۴} بنابراین تنها مرجع موجود در این باره کتاب ابوالقاسم کوفی است که به غلو متهم است.

کلینی (د ۳۲۹ هـ) از مشهورترین محدثان شیعی به وجود هر چهار دختر رسول خدا اشاره کرده است.^{۷۵} صاحب کتاب قرب الاسناد از دیگر علمای شیعی است که در روایتی از امام صادق (ع) به چهار دختر رسول خدا و خدیجه (س) و ازدواج زینب با ابوالعاص و

۶۸. مقصود ابن شهر آشوب از کتاب الانوار احتمالا کتاب «الانوار و مفتاح الاسرار و الافکار» ابوالحسن بکری بوده است (یوسفی غروی، ۱/۳۳۷-۳۳۸). عاملی این روایت از ابن شهر آشوب را مورد استناد قرار داده، اما درباره این که منظور از کتاب الانوار کدام کتاب بوده، سکوت کرده است (عاملی، الصحیح من السیره النبویة الاعظم، ۲/۲۰۸-۲۰۹). در کتاب الرجال النجاشی نیز برخی کتاب هایی که در عنوان آنها الانوار وجود دارد، قابل ملاحظه است (نک. نجاشی، ۱/۳۲).

۶۹. یوسفی غروی، ۱/۳۳۸.

۷۰. کوفی، ۱۱۲-۱۱۳.

۷۱. همانجا.

۷۲. میرشریفی، ۱۷.

۷۳. چنین روایتی در آن یافت نشد. (نک. تفسیر التعلی (الکشف و البیان)).

۷۴. صابری، ۱/۳۷۳.

۷۵. کلینی، ۲/۴۳۶.

ام‌کلثوم و رقیه با عثمان اشاره کرده است.^{۷۶}

شیخ مفید نیز به ازدواج عثمان با دو دختر رسول خدا و دامادی ابوالعاص تصریح کرده است.^{۷۷}

شیخ طوسی در کتاب الغیبه روایتی را بیان کرده است که در آن حسین بن روح در پاسخ سوال متکلمی به نام ترک هروی که تعداد دختران رسول خدا را سؤال کرده بود آنان را چهار تن و برترین آنان را فاطمه خواند.^{۷۸}

کثرت روایاتی که خبر می‌دهند زینب، رقیه و ام‌کلثوم دختران خدیجه(س) و محمد(ص) بوده‌اند به قدری زیاد است که نفی آن‌ها به دلایل استوارتری نیاز دارد.^{۷۹} خبر انکار دختران رسول خدا در الطبقات وجود ندارد و معلوم نیست چنین روایتی در آن زمان شایع بوده یا خیر، اما حاکم نیشابوری که در قرن چهارم می‌زیست، در کتاب فضائل الزهرا خود نوشته است: «... سخن از دختران پیامبر اکرم(ص) یعنی زینب و رقیه و ام‌کلثوم به میان آمد و برخی از آن بزرگان گفتند: راویان، این دختران را دختران خدیجه از رسول خدا [نمی‌دانند] و انکار می‌کنند؛ گفتم: آنان همه، دختران خدیجه از پیامبر(ص) هستند؛ البته یادکرد فاطمه و [یاد] برتری‌های او در اخبار و احادیث، مشهورتر و بیشتر است».^{۸۰}

این باورها در حالی مطرح است که نسب‌شناسان امامی غالباً بر وجود هر چهار دختر رسول خدا(ص) صحه گذارده‌اند. برای مثال علی‌بن‌ابی‌الغنائم عمری (د ۴۶۰ هـ) از نسب‌شناسان شیعی در معرفی دختران رسول خدا از خدیجه(س) تصریح دارد: «دختران پیامبر عبارتند از: فاطمه زهرا(س) سرور زنان جهان که با پسر عمویش علی(ع) ازدواج کرد.

۷۶. حمیری، ۹/۱.

۷۷. مفید، مسائل السوریه، ۹۲/۱-۹۴.

۷۸. طوسی، الغیبه، ۳۸۸.

۷۹. نک. ابن‌هشام، ۱۹۰/۱؛ طبری، ۲۸۱/۲؛ یعقوبی، ۲۰/۲؛ مسعودی، مروج الذهب، ۲۹۱/۲؛ ابن‌حماد دولابی،

۶۶؛ مقدسی، ۱۶/۵؛ ابن‌عبدالبر، ۵۰/۱؛ طبرسی، ۲۷۵/۱؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۴۰/۱.

۸۰. همانجا.

رقیه که ابتدا با عتبه بن ابولهب ازدواج کرد و سپس با عثمان بن عفان. ام کلثوم که با ابوالعاص بن الربیع بن عبد العزی بن عبد شمس ازدواج کرد و زینب که او نیز با عثمان ازدواج کرد.^{۸۱} این سخنی است که بدان اعتنا نمی شود^{۸۲} و قول دیگری نیز هست که زنان عثمان، دختران خدیجه (س) از همسران پیشینش بودند^{۸۳}. سیدعزالدین قاضی مروزی (د قرن ۷ ق) از دیگر نسب شناسان مشهوری است که به وجود چهار دختر رسول خدا صحه گذارده است.^{۸۴}

ب. دیدگاه معاصران

بنابر نقل منابع پسران خدیجه (س) از رسول خدا (ص) در کودکی از دنیا رفتند و گزارشها در خصوص آنان با اندکی اختلاف بیان شده است. آنچه بیشتر مورد جدل مولفان با گرایشهای مختلف قرار گرفته است، در خصوص اخبار دختران ایشان است که برخی کوشیده اند با انکار دیگر دختران رسول الله (ص)، فاطمه (س) را به عنوان تنها دختر و علی (ع) را به عنوان تنها داماد رسول خدا (ص) معرفی کنند.^{۸۵}

عاملی معتقد است به باور عرب ریبیه، دختر انسان محسوب می شود، بنابراین رقیه و زینب، دختران همسر خواهر خدیجه بودند^{۸۶} که هنگام ازدواج خدیجه و پیامبر نزد آنان باقی بوده و از این رو به آنان نسبت داده شده اند.^{۸۷} عاملی دلایلی نیز در رد این که دو همسر

۸۱. طبق روایات زینب بود که با ابوالعاص ازدواج کرد نه ام کلثوم (نک. ابن سعد، ۱۷۴/۸).

۸۲. مصحح کتاب این جمله (هو قول لایؤخذ به) را در این جا نادرست و اشتباه ناسخ دانسته است؛ زیرا با ساختار عبارت ناسازگار است (عمری، پاورقی ص ۷).

۸۳. عمری، ۱۸۷/۱.

۸۴. قاضی مروزی، ۲۱/۱.

۸۵. نک. ادامه.

۸۶. دختر همسر خواهر خدیجه که از همسر پیشین وی بوده است.

۸۷. عاملی، ۲۱۲/۲-۲۱۳ و نیز همو، ۲۱۶-۲۱۷.

عثمان، دختران پیامبر نبوده‌اند ذکر کرده‌است.^{۸۸} او زینب که همسرش در جنگ بدر به اسارت مسلمانان درآمده بود و ام‌کلثوم، همسر عثمان^{۸۹} و رقیه را که روز پیروزی مسلمانان در جنگ بدر از دنیا رفت^{۹۰} ربائب رسول خدا خوانده‌است.

به نوشته عاملی ظاهراً رقیه، ام‌کلثوم و زینب، دختران رسول خدا، هر سه در کودکی از دنیا رفته‌اند و رقیه و ام‌کلثوم، دو همسر عثمان و زینب، همسر ابی‌العاص، فرزندخوانده‌های رسول خدا و نه دختران حقیقی ایشان بوده‌اند.^{۹۱} این مطلب عاملی این‌گونه می‌رساند که خدیجه(س) نام هر سه دختر خود را دقیقاً هم‌نام دختران خواهرش که در منزل، نزد وی به سر می‌بردند، انتخاب کرده‌است!

حسینی از شیعیان معاصر امامی است که در کتاب هوامش نقدیة: دراسة فی کتاب مأساة الزهراء می‌نویسد: جعفر مرتضی عاملی مدعی بود که در علم تاریخ از شیخ مفید بیشتر وارد بوده‌است و تسلط شیخ مفید در فقه و کلام دلیل نمی‌شود بر این که مفید و یا سایر علمای شیعه در تاریخ بر او برتری داشته باشند. بر این اساس با نظر شیخ مفید در موضوع دختران پیامبر مخالفت می‌کند. به باور او «این تنها جایی نیست که عاملی دیدگاهی شاذ و مخالف نظر عموم علمایی شیعه اتخاذ می‌کند. از دیگر موارد می‌توان به مخالفت در مورد باکره بودن خدیجه به هنگام ازدواج با رسول خدا اشاره کرد».^{۹۲}

کتاب اب‌حاث حول السیة عائشة رؤیة شیعیة معاصرة تألیف حسین احمد الخشن از جمله آثار محققان شیعی است که کمتر تحت تأثیر گرایش‌های فریقین قرار گرفته‌است. محقق در فصل آخر این کتاب با استناد به منابع کهن شیعی به تحقیق در این موضوع

۸۸. همو، ۲۱۳/۲-۲۱۶.

۸۹. همو، ۱۶۹/۶.

۹۰. همو، ۱۷۰/۶.

۹۱. همو، ۱۳۰/۱۳.

۹۲. حسینی، ۸-۹، ۱۴.

پرداخته است که دختران رسول خدا ربائب او نبودند.^{۹۳} نگاه منصفانه مؤلف در این کتاب نسبت به عایشه و سایر موضوعات حول همسران پیامبر از دیگر ویژگی‌های این اثر است.

۳. سن خدیجه (س)

الف. دیدگاه متقدمان

از پرسش‌های مطرح در خصوص زندگانی خدیجه (س) سال تولد و میزان اختلاف سنی او با رسول خدا (ص) است. ابن سعد درباره تولد خدیجه (س) دو روایت متفاوت دارد؛ روایت اول، تولد ایشان پانزده سال پیش از عام الفیل^{۹۴} و روایت دوم، سه سال پیش از عام الفیل بیان شده است،^{۹۵} که از اختلافی دوازده ساله میان دو روایت خبر می‌دهد. چنانچه روایت اول به نقل از حکیم بن حزام،^{۹۶} برادرزاده خدیجه (س)، را صحیح دانست، محمد (ص)، پانزده سال از همسر خویش جوان‌تر بوده و اگر روایت دوم به نقل از هاشم بن سائب کلبی و با واسطه از ابن عباس صحیح باشد، خدیجه تنها سه سال از پیامبر بزرگ‌تر بوده است. یعقوبی و اصفهانی با ذکر سن ۶۵ سالگی برای رحلت خدیجه (س)^{۹۷} بر روایت اول صحنه گذارده‌اند.

طبری تنها به نقل هشام بن محمد مبنی بر چهل ساله بودن خدیجه (س) هنگام ازدواج با رسول خدا اکتفا کرده است.^{۹۸} مسعودی پس از بیان سن چهل سالگی خدیجه (س) هنگام ازدواج با رسول خدا این نکته را متذکر شده است که «درباره سن او جز این نیز گفته‌اند».^{۹۹}

۹۳. ۲۷۳-۲۹۶.

۹۴. ابن سعد، ۱/۱۰۵، ۸/۱۲، ۱۴.

۹۵. همو، ۸/۱۳.

۹۶. حکیم بن حزام متولد سیزده یا دوازده سال پیش از عام الفیل است (ابن عبد البر، ۱/۳۶۲).

۹۷. یعقوبی، ۲/۳۵؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱/۵۹.

۹۸. طبری، ۲/۲۸۰.

۹۹. مسعودی، مروج الذهب، ۲/۲۸۷.

مسعودی در اثر دیگر خود تنها به رحلت وی در ۶۵ سالگی اشاره کرده^{۱۰۰} و ظاهراً بر همین روایت صحه گذارده است.

با توجه به فراوانی روایت اول، منابع متعددی سن او را هنگام ازدواج با محمد(ص)، چهل ساله و پانزده سال بزرگتر از همسر خوانده‌اند.^{۱۰۱} بر اساس روایت دوم از سال تولد او، خدیجه(س) تنها سه سال از پیامبر(ص) بزرگتر بوده و هنگام ازدواج با ایشان، بیست و هشت سال داشته است.^{۱۰۲} ابن سعد به رغم بیان هر دو گزارش، با تکرار روایت اول در طول کتاب الطبقات و نیز ذکر نقل صریحی از واقدی مبنی بر آن که «به عقیده او و تمامی اهل عمل نزد او» روایت اول صحیح است^{۱۰۳} به نظر می‌رسد بر همین روایت و اختلاف سنی پانزده ساله خدیجه(س) با پیامبر، تأکید داشته است.

ابن هشام، از سیره‌نویسان متقدم، در بیان ازدواج محمد(ص) با خدیجه(س)^{۱۰۴} به سن خدیجه(س) اشاره نکرده و تنها به بیان سن محمد(ص) بسنده کرده است.^{۱۰۵} بیهقی سن خدیجه(س) هنگام وفات را ۶۵ و یا ۵۵ ساله و روایت دوم را صحیح‌تر خوانده است.^{۱۰۶} با توجه به روایت بیهقی سن ایشان هنگام ازدواج سی ساله بوده است.

ب. نگاه معاصران

برخی نویسندگان شیعی روایات ازدواج خدیجه(س) را در چهل سالگی نپذیرفته و با توجه به این‌که عایشه، اولین شخصی بود که موضوع سالمندی خدیجه(س) را هنگام وفاتش

۱۰۰. همو، التنبيه والاشراف، ۱۹۹-۲۰۰.

۱۰۱. ابن سعد، ۱/۱۰۵، ۸/۱۳، ۱۷۴ و نیز نک. طبری، ۲/۲۸۰؛ ابن اثیر، الکامل، ۲/۳۹؛ ابن طلحه شافعی، ۵۳.

۱۰۲. ابن سعد، ۸/۱۳؛ و نیز ابن حماد دولابی، ۵۲.

۱۰۳. همو، ۸/۱۳.

۱۰۴. ابن هشام، ۱/۱۸۷-۱۸۹.

۱۰۵. همو، ۱۸۷.

۱۰۶. بیهقی، ۲/۷۱.

مطرح هنگام ازدواج با محمد(ص) سن بالایی داشت، عایشه سن ایشان در زمان ازدواج با محمد(ص) را نیز مستمسک خوبی برای عجز خواندن وی قرار می‌داد، در حالی که منابع ذکری از این که بر پیامبر(ص) خرده بگیرند و او را بابت ازدواج با زنی مسن و بزرگ‌تر از خودش سرزنش کنند وجود ندارد.^{۱۰۷} به باور آنان، علاوه بر تردید تاریخ‌نگاران متقدم بر روایات مربوط به سن ازدواج خدیجه(س)، آن روایات از اشکالات سندی و متنی نیز برخوردار است و ابزاری برای تخریب شخصیت او و افراد منسوب به وی بوده است.^{۱۰۸} این محققان سن خدیجه(س) را هنگام ازدواج با پیامبر بیست و شش و یا نهایتاً بیست و هشت سال می‌خوانند. برخی دیگر از پژوهشگران معاصر از جمله شهیدی نیز بر این احتمالند که با توجه به تعداد فرزندان خدیجه(س) سن وی هنگام ازدواج با محمد(ص) کمتر از چهل بوده و مورخان عرب این رقم را به دلیل آن که رقم کاملی هست برگزیده‌اند.^{۱۰۹}

از میان نویسندگان اهل سنت نیز برخی روایت ۲۸ سالگی ایشان را ترجیح داده‌اند. برای مثال اکرم ضیاء العمری عقیده دارد روایت ۲۸ ساله بودن خدیجه(س) هنگام ازدواج با پیامبر پذیرفته‌تر است؛ زیرا با توجه به آن که خدیجه(س) برای رسول خدا(ص) دو پسر و چهار دختر آورد و زنان معمولاً قبل از ۵۰ سالگی یائسه می‌شوند، وی باید به هنگام ازدواج سنی کمتر از ۴۰ سال داشته باشد.^{۱۱۰} الخضر نیز با تردید همین قول اکرم ضیاء العمری را پذیرفته است.^{۱۱۱} به عقیده الخضر این که عده‌ای سخن عایشه به پیامبر(ص) درباره خدیجه که «چقدر از این پیرزن یاد می‌کنی...»؟ را دالّ بر پیر بودن خدیجه هنگام ازدواج با رسول الله(ص) گرفته‌اند، نپذیرفته و احتمال داده ممکن است عایشه این سخن را از روی غیرت و

۱۰۷. فروشانی، ۲۳۳.

۱۰۸. همانجا.

۱۰۹. شهیدی، ۴۰.

۱۱۰. اکرم ضیاء العمری، ۱۱۳/۱.

۱۱۱. همو، ۳۲.

زخم زبان که بین هووها معمول است گفته باشد،^{۱۱۲} علاوه بر این که از دید گذشتگان یک زن پنجاه ساله، پیر محسوب می‌شد.^{۱۱۳}

طه عبدالباقی معتقد است که نمی‌شود خدیجه(س) برای پیامبر ۴ فرزند آورده باشد آن هم از سن ۴۰ سالگی به بعد و آخرین فرزندش را در ۵۷ سالگی آورده باشد؛ مخصوصاً در آب و هوای شبه‌جزیره که دختران زود به بلوغ می‌رسیدند و زودتر از موعد هم پیر و [یائسه] می‌شدند. به باور او مورخان در این باره اهمال کرده‌اند که نظر ابن عباس را رها کردند که گفته‌است: «خدیجه به هنگام ازدواج با پیامبر ۲۸ سال داشت».^{۱۱۴}

در این میان پژوهشگرانی هستند که در نقطه مقابل دیدگاه اول، بر همان قول مشهور تصریح دارند؛ به اعتقاد غروی، تنها خبری که دالّ بر ۲۸ سالگی خدیجه(س) هنگام ازدواج با پیامبر(ص) وجود دارد از دولابی نقل شده است و آن هم به ابن عباس نمی‌رسد^{۱۱۵} اگرچه خدیجه(س)، آخرین فرزندش، فاطمه(س)، را در سن یائسگی زنان، در پنجاه و پنج سالگی به دنیا آورد، اما زنان برخی قبایل، از جمله قریشیان، از این قاعده مستثنا بوده‌اند و از این رو خدیجه(س) تا سنین بالا امکان بارداری داشته‌است.^{۱۱۶}

طهماز درباره استبعاد برخی در مورد اختلاف سنی زیاد خدیجه(س) و رسول خدا می‌نویسد: عرب در آن روزگار به اختلاف سنی میان زوجین اهمیت نمی‌داد و دیده نشده کسی را به این عنوان مورد سرزنش قرار داده باشند. از نگاه آنان هم کفو بودن در نسب،

۱۱۲. همو، ۳۱.

۱۱۳. از عمر منقول است که «هر که با دختر ده ساله ازدواج کند از دیدن رویش شاد می‌شود، هر که با زن بیست ساله ازدواج کند، معانقه و در آغوش کشیدنش لذت‌بخش است و هر کس با زنی سی ساله ازدواج کند او ملایم و نرم است و هر که با زن چهل ساله ازدواج کند دارای فرزندان بسیار خواهد شد و هر که با زن پنجاه ساله ازدواج کند او پیرزنی در میان باقی ماندگان است» (ابن‌عساکر، ۱۶/۲۱۳).

۱۱۴. طه عبدالباقی، ۳۶-۳۷.

۱۱۵. یوسفی‌غروی، ۳۳۵/۱.

۱۱۶. همو، ۳۵۱/۱.

حسب، عشیره و قبیله مهم‌ترین ملاک‌ها در ازدواج بودند.^{۱۱۷} به گفته او نباید اوضاع و روزگار خود را به آن دوره تحمیل کنیم. این اشتباه موجب شده است که عده‌ای روایات ضعیف‌تر را در مورد سن خدیجه (س) ترجیح دهند.^{۱۱۸} ضمن آن‌که اگر خدیجه (س) در سن ۲۸ سالگی با پیامبر ازدواج کرده، در حالی که دو شوهر قبلی اش آن هنگام فوت کرده بودند، پس در چه سنی با آن‌ها ازدواج کرده است و چند سال با آن‌ها به سر برده است؟^{۱۱۹} ویلیام مونتگومری وات شرق‌شناس و مفسر غیرمسلمان نیز هر دو قول را درباره سن خدیجه (س) ذکر کرده است، البته قول قوی‌تر را همان ۴۰ سال عنوان کرده و قول ضعیف‌تر را ۲۸ سال.^{۱۲۰}

۴. اخبار خدیجه (س) تحت الشعاع روایات عایشه

از آن‌جا که ارائه سیمای خدیجه (س) در منابع، متأثر از مجادلات فرقه‌ای و همچنین نقش برجسته عایشه به عنوان دختر خلیفه اول در میان اهل سنت بوده است، نگاهی گذرا به بعضی روایات در خصوص ایشان در این مقاله ضروری به نظر می‌رسد.

به نظر می‌رسد منابع اهل سنت تأکید ویژه‌ای بر کلیدواژه «دوشیزگی»^{۱۲۱} در میان همسران رسول خدا دارند. گرایش برخی از آنان به گونه‌ای است که برای پررنگ کردن

۱۱۷. طهماز، السیده خدیجة ام المؤمنین، ۳۵.

۱۱۸. همان، ۳۸.

۱۱۹. همان، ۳۸-۳۹.

120. Watt, 4/ 898.

۱۲۱. عاملی ظاهراً در تقابل با این دسته روایات، خبر دوشیزگی عایشه هنگام ازدواج با رسول خدا را با ذکر دلایلی مورد تردید قرار داده (عاملی، ۹/۵، ۱۱/۱۳-۱۲۲) و طبق خبر وعده ابوبکر به پسر مطعم بن عدی در خصوص عایشه معتقد است که عایشه پیش از رسول خدا ازدواج کرده و از آن ازدواج صاحب پسری هم شده بود (همانجا؛ و نیز نک. ۲۸۳/۱۳). به گزارش ابن سعد، هنگامی که رسول خدا (ص) عایشه را در شش سالگی خواستگاری کرد، ابوبکر دخترش را به مطعم بن عدی بن نوفل بن عبدمناف وعده داده بود تا او را به همسری پسرش جبیر بدهد؛ ابوبکر از رسول خدا فرصت خواست تا موضوع را لغو کند (ابن سعد، ۴/۸). او در گزارش دیگری بیان کرده که مطعم عایشه را برای پسرش جبیر نامزد کرده بود و جبیر عایشه را طلاق داد و رسول خدا به همسری گرفت (همو، ۴۷/۸).

جایگاه عایشه به عنوان همسر محبوب پیامبر(ص) از جایگاه خدیجه(س) با بی‌اعتنایی عبور کرده و بعضاً به رغم فداکاری‌های خدیجه(س) در پیشبرد اسلام در ایامی که هنوز توفیق و موفقیت چندانی برای رسول خدا(ص) به صورت قطعی مشخص نشده بود، همچنان نقش عایشه را برتر و پررنگ‌تر از خدیجه(س) نشان داده می‌دهند؛^{۱۲۲} این در حالی است که از عایشه خدمتی هم‌وزن یا حتی کمتر از خدمات خدیجه(س) برای پیشبرد اسلام نقل نشده است. از این رو محدثان اهل سنت و خود عایشه کوشیده‌اند با ذکر اخبار فضایل و گاه فضایل نما جای این کمبود و نقصان را پر سازند. برای مثال ابن هشام و طبری تصریح کرده‌اند: «عایشه تنها زنی بود که هنگام ازدواج با رسول خدا(ص) باکره بود».^{۱۲۳} ابن سعد نیز به روایت خود عایشه، یکی از ده امتیازی که عایشه را بر دیگر زنان رسول خدا(ص) برتری می‌داد دوشیزگی او خوانده است.^{۱۲۴} طهماز در راستای برجسته‌سازی این ویژگی از عایشه روایتی نقل می‌کند حاکی از آن که روزی عایشه خطاب به همسر گفت: «اگر وارد باغی شدید پر از بوته و درختانی که از آن‌ها استفاده شده و تنها درختی است که هیچ شتری از آن تغذیه نکرده، شما شترتان را پیش کدام درخت می‌برید تا بچرد» و حضرت که منظور

۱۲۲. نک. «سیمای خدیجه(س) در تاریخ‌نگاری متقدم سنی: سنجش روایت‌های ابن‌سعد (د ۲۳۰هـ)»، تاریخ و تمدن اسلامی، سال ۱۶، ش ۳۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹ش، صص ۲۷-۵۲.

۱۲۳. ابن‌هشام، ۶۴۴/۲؛ طبری، ۱۶۴/۳.

۱۲۴. ابن‌سعد، ۵۱-۵۰/۸. به روایت ابن‌سعد عایشه فضایل خود را این‌گونه شرح داده است: «با ده امتیاز بر دیگر زنان رسول خدا برتری داده شده‌ام. رسول خدا تنها دوشیزه‌ای که به همسری گرفت من بودم. تنها زنی بودم که پدر و مادرم هر دو از مهاجرین بودند. خداوند حکم تبرئه‌ام را از آسمان نازل کرد. جبریل تصویرم که بر پارچه حریری نقش بسته بود، برای رسول خدا آورد و به ایشان گفت که صاحب این چهره را به همسری انتخاب کند. من و رسول خدا از آب يك ظرف غسل می‌کردیم و من تنها همسر ایشان بودم که این کار را با وی انجام می‌داد. هنگامی که در منزل نماز می‌گزارد، از مقابل او عبور می‌کردم، در حالی که این کار را نسبت به هیچ يك از همسران خود انجام نمی‌داد. تنها زمان بودن نزد من وحی بر ایشان نازل می‌شد. خداوند او را در شبی که نوبت من بود قبض روح کرد، آن هم زمانی که بین سینه و گلوی من تکیه داده بود و در حجره من به خاک سپرده شد».

عایشه را درک کرده بود فرمود: «پیش درختی که استفاده نشده است».^{۱۲۵} به گفته طهماز: «این فرمایش رسول خدا آینه‌ای است از محبت و عشق آن حضرت به عایشه، تنها دختر باکره‌ای که آن حضرت به همسری پذیرفته بود».^{۱۲۶}

عبدالحمید طهماز در مقدمه کتاب السیدة عائشة أم المؤمنین و عالمة نساء الإسلام، عایشه را تصویر زنده قرآن از زن مسلمان معرفی می‌کند که زنان برای بهره‌برداری از تمامیت حقوق انسانی و عادلانه خود تنها راهی که دارند، همگامی و هم‌صدایی با این شخصیت است.^{۱۲۷} و تصریح کرده است که تاریخ اسلام هیچ خانواده‌ای سراغ ندارد که چون خانواده پر مهر صدیق اکبر رضی الله عنه به اسلام خدمت کرده باشند.^{۱۲۸}

طهماز به نقل از صحیحین می‌نویسد: ام‌سلمه بر جسد بی‌جان عایشه اشکریزان سوگند یاد کرد او پس از پدرش، عزیزترین و محبوب‌ترین شخص در قلب پیامبر اکرم بودند.^{۱۲۹} نکته جالب توجه آن‌که ام‌سلمه به تصریح منابع از مدافعان علی (ع) و فاطمه (س) بوده است.^{۱۳۰} به گفته طهماز، عایشه در حفظ و روایت حدیث مقام پنجم را دارد و غیر از ابوهریره، ابن عمر و انس بن مالک و ابن عباس، کسی در این بخش از او سبقت نگرفته است؛ ضمن این‌که امتیاز عایشه از آنان در این است که قسمت اعظم احادیثی را که روایت نموده به طور مستقیم از رسول خدا دریافت کرده، در حالی که غیر او از صحابه بعضی از بعضی دیگر نیز روایت کرده‌اند.^{۱۳۱}

در باور شیعی خدیجه (س) برترین همسر رسول خداست و در این باره هیچ اختلافی

۱۲۵. طهماز، السیدة عائشة أم المؤمنین و عالمة نساء الإسلام، ۵۰.

۱۲۶. همانجا.

۱۲۷. طهماز، ۹-۵.

۱۲۸. همو، ۱۷.

۱۲۹. همو، ۴۷.

۱۳۰. نک. سلیم، «ام‌سلمه».

۱۳۱. همو، ۱۷۸.

وجود ندارد. عاملی در راستای همین مباحث و ظاهرا در تقابل با این نوع روایات اهل سنت، خبر دوشیزگی عایشه هنگام ازدواج با رسول خدا را با ذکر دلایلی مورد تردید قرار داده^{۱۳۲} و طبق خبر وعده ابوبکر به پسر مطعم بن عدی^{۱۳۳} در خصوص عایشه معتقد است عایشه پیش از رسول خدا ازدواج کرده و از آن ازدواج صاحب پسری هم شده بود.^{۱۳۴}

در خصوص سن نیز با توجه به روایت مشهور سن پایین عایشه هنگام ازدواج با رسول خدا(ص) و نیز بعدها عجز خواندن خدیجه(س) توسط عایشه^{۱۳۵} موضوع سن این دو محل مناقشه قرار گرفت. مرتضی عاملی روایت ورود عایشه در ۹ سالگی به خانه رسول خدا در مدینه را نپذیرفته و پس از ذکر دلایلی^{۱۳۶} سن وی را هنگام عقد با پیامبر بین ۱۳ تا ۱۷ سال^{۱۳۷} و جای دیگر ۲۰ یا حتی بیشتر دانسته است.^{۱۳۸} او در خصوص خدیجه نیز بر اساس قول بیهقی که وفات خدیجه(س) را در ۵۰ سالگی خوانده، سن خدیجه(س) را هنگام ازدواج ۲۵ سال و با توجه به عقیده حاکم نیشابوری که معتقد بود آن بانو پیش از ۶۰ سالگی از دنیا رفته، قول ۴۰ ساله بودن خدیجه(س) را هنگام ازدواج با رسول خدا روایتی شاذ خوانده است. عاملی که گاه در اثبات آن چه با باورهای خویش مطابقت دارد، روایات مشهور

۱۳۲. عاملی، ۹/۵، ۱۱/۱۳-۱۲۲.

۱۳۳. به گزارش ابن سعد، هنگامی که رسول خدا(ص) عایشه را در شش سالگی خواستگاری کرد، ابوبکر دخترش را به مطعم بن عدی بن نوفل بن عبدمناف وعده داده بود تا او را به همسری پسرش جبیر بدهد؛ ابوبکر از رسول خدا فرصت خواست تا موضوع را لغو کند (ابن سعد، ۴/۶۸). او در گزارش دیگری بیان کرده که مطعم عایشه را برای پسرش جبیر نامزد کرده بود و جبیر عایشه را طلاق داد و رسول خدا به همسری گرفت (همو، ۴/۷۸).

۱۳۴. همانجا؛ و نیز نک. ۲۸۳/۱۳.

۱۳۵. مسلم، ۴/۱۸۸۹.

۱۳۶. برای مثال او این گونه استدلال می کند که ابن اسحاق عایشه را در شمار افرادی آورده که پس از هجده نفر مسلمان شد. بنابراین اگر سن عایشه آن زمان ۷ سال هم بوده باشد، زمان عقد ۱۷ و زمان مهاجرت ۲۰ سال داشته است (همانجا).

۱۳۷. عاملی، ۴/۹۶-۱۰۲.

۱۳۸. همو، ۱۱۳/۱۳.

را کنار گذاشته و تک روایاتی که مقصود وی را برآورده سازد پررنگ و آن‌ها را دستاویز ادعاهای خود می‌کند می‌کوشد تا خدیجه را هنگام ازدواج با پیامبر کم سن و سال و بکر نشان دهد تا در این دو موضوع به زعم خود از عایشه عقب نیفتد. گویا او نیز مانند عایشه این دو ویژگی را فضیلتی برای عایشه بر دیگر همسران پیامبر دانسته است. برخی نیز نسبت چهل ساله بودن و نیز بیوه بودن خدیجه(س) هنگام ازدواج با رسول خدا را نتایج شگرد منافقان می‌خوانند.^{۱۳۹}

نتیجه

غلبه دیدگاه‌ها و باورهای کلامی بر واقعیات تاریخی و تأثیر مجادلات فرقه‌ای و مذهبی در طول تاریخ گاه موجب تحریف و تقطیع داده‌های تاریخی توسط نویسندگان فریقین شده است و به انکار واضحات تاریخی انجامیده است. در همین راستا به سبب آن‌که در کتاب‌های اهل سنت تأکید زیاده از حدی بر موضوع بکر بودن و کم سن و سالی عایشه به هنگام ازدواج با پیامبر(ص) صورت گرفته است و این ویژگی‌ها جایگزین امتیازات و فضائل واقعی شده‌اند، عده معدودی از شیعیان از قدیم و جدید، با تکلف بسیار، در پی انکار آن‌ها و نسبت دادن چنین ویژگی‌هایی به خدیجه(س) به جای عایشه، برخلاف مسلمات تاریخی، برآمده‌اند. البته اکثر شیعیان در این مسیر با آن‌ها همراهی نکرده‌اند و پذیرفتن روایات مشهور در خصوص سن بانو خدیجه(س) و ازدواج‌های پیشین او را منافی نقش و جایگاه برتر او در حمایت از دین اسلام و حضرت محمد(ص) در سخت‌ترین شرایط ندانسته‌اند؛ جایگاهی که به فرموده پیامبر(ص) هرگز قابل دسترسی برای دیگر همسرانش نخواهد بود.

کتابشناسی

- ابن اثیر، أبو الحسن علی بن محمد جزری، الكامل فی التاريخ، بیروت، دارصادر، داریروت، ۱۳۸۵ق/۱۹۶۵م.
- ابن داوود الحلبي، تقي الدين الحسن بن علي بن داود الحلبي، الرجال، منشورات الشريف الرضي، نسخة غير مصححة.
- ابن سعد، محمد بن سعد بن منيع، الطبقات الكبرى، به كوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق/۱۹۹۰م.
- ابن شهر آشوب، مناقب آل أبي طالب، تصحيح لجنة من اساتذة، النجف الأشرف، المطبعة الحيدرية، ۱۳۷۶ق/۱۹۵۶م.
- همو، مناقب خاندان نبوت و امامت (مناقب آل أبي طالب)، ترجمه حسين صابري، تهران، انتشارات علمی و فرهنگي، ۱۳۹۲ش.
- ابن عبدالبر، أبو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد، الاستيعاب في معرفة الأصحاب، به كوشش علی محمد البجاوی، بیروت، دارالجيل، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م.
- ابن عساکر، أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبدالله الشافعي، تاريخ دمشق، به كوشش عمرو بن غرامة العمري، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م.
- ابن غضائري، احمد بن حسين، الرجال (ابن الغضائري)، به كوشش محمدرضا حسيني جلالی، قم، موسسه علمی فرهنگي دار الحديث، ۱۴۲۲ق.
- ابن حماد دولابی، الذرية الطاهرة، قم، جامعه مدرسين، ۱۴۱۸ق.
- ابونعيم اصفهانی، احمد بن عبدالله، دلائل النبوه، دارالفانس، بیروت، ۱۴۱۲ق.
- همو، دلائل النبوه، به كوشش محمد الحداد، دار طيبة، الرياض، ۱۴۰۹ق.
- ابن طلحه شافعي، محمد بن طلحه، مطالب السؤول في مناقب آل الرسول، بیروت، دارالبلاغ، ۱۴۲۱ق.
- ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن، تاريخ مدينة دمشق، به كوشش عمرو بن غرامة العمري، بی جا، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م.
- ابن هشام، عبدالملك بن هشام الحميري المعافري، السيرة النبوية، به كوشش مصطفى السقا و ابراهيم الأبياري و عبدالحفيظ شلبي، بیروت، دارالمعرفة، بی تا.
- احمد زکی یمانی، دار السيدة خديجة بنت خويلد - رضی الله عنها - فی مكة المكرمة: دراسة تاريخية للدار و موقعها و عمارتها، لندن، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی، ۱۴۳۴ق/۲۰۱۳م.

- اصفهانى، ابوالفرج على بن الحسين، مقاتل الطالبين، به كوشش سيد احمد صقر، بيروت، دار المعرفة، بی تا.
- اربلى، ابوالحسن على بن عيسى، كشف الغمة في معرفة الأئمة، قم، رضى، ۱۴۲۱ق.
- اکرم ضياء العمرى، السيرة النبوية الصحيحة، مدينه، مكتبة العلوم و الحكم، ۱۴۱۵ق/ ۱۹۹۴م.
- بلاذرى، احمد بن يحيى بن جابر، انساب الاشراف، به كوشش سهيل زكار و رياض زركلى، بيروت، دارالفكر، ۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۶م.
- بيهقى، دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشريعة، ابوبكر احمد بن الحسين البيهقى، به كوشش عبدالمعطى قلجعى، بيروت، دار الكتب العلمية، ط الأولى، ۱۴۰۵ق/ ۱۹۸۵م.
- تهرانى، حسين، خصايص ام المومنين خديجه الكبرى سلام الله عليها: ويژگى هاى حضرت خديجه كبرى سلام الله عليها، قم، طوباي محبت، ۱۳۹۳ش.
- حجتى كرماني، محمدجواد، «ابوالقاسم كوفى»، دايرة المعارف بزرگ اسلامى، تهران، مركز دايرة المعارف بزرگ اسلامى، ۱۳۷۳ش.
- حسينى، محمد، هوامش نقدية: دراسة في كتاب مأساة الزهراء، بيروت، دارالعارف للمطبوعات، ۱۴۱۹ق/ ۱۹۹۸م.
- حميرى، أبى العباس عبد الله بن جعفر الحميرى، قرب الإسناد، مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، قم، ۱۴۱۳ق.
- الخشن، حسين، اباحت حول السيدة عائشة؛ رؤية شيعية معاصرة، بيروت، دار روافد للطباعة و النشر و التوزيع، ۱۴۳۸ق/ ۲۰۱۷م.
- الخصر، محمد سالم، اتى رزقت جبهاء الكويت، مبرة الآل و الاصحاب، ۲۰۰۹م.
- خليفة بن خياط، أبوعمر و خليفة بن خياط بن خليفة الشيباني العصفري البصري؛ طبقات خليفة بن خياط، سهيل زكار، دارالفكر لطباعة و النشر و التوزيع، ۱۴۱۴ق/ ۱۹۹۳م.
- سبط بن جوزى، شمس الدين ابوالمظفر؛ تذكرة الخواص، قم، منشورات الشريف الرضى، ۱۴۱۸ق.
- سليم، عبدالامير، «أم سلمه»، دايرة المعارف بزرگ اسلامى، ج ۱۱، تهران، مركز دايرة المعارف بزرگ اسلامى، ۱۳۸۰ش.
- السيد بن احمد بن ابراهيم، زينب و رقيه و ام كلثوم بنات رسول الله لا ربانته، كويت، مبرة الآل و الاصحاب، ۲۰۱۰م.
- شهيدى، سيد جعفر، تاريخ تحليلى اسلام تا پايان امويان، تهران، مركز نشر دانشگاهى، ۱۳۸۵ش.

- صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، معانی الأخبار، قم، ۱۴۰۳ق.
- همو، الخصال، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
- همو، الامالی، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه، قم؛ مؤسسه البعثة، ۱۴۱۷ق.
- قاضی نعمان بن محمد مغربی ابن حیون، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام، قم، ۱۴۰۹ق.
- قاضی مروزی، سید عزالدین، الفخری فی انساب الاطالین، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۹ق.
- طه عبدالباقی سرور، خدیجه زوجة الرسول، قاهره، دار الهنا للطباعة و النشر، بی تا.
- طوسی، محمد بن الحسن، الامالی (للطوسی)، قم، ۱۴۱۴ق.
- همو، تخلص الشافی، به کوشش سید حسین بحر العلوم، نجف، ۱۳۸۳ق.
- همو، الغیبه، مصحح: تهرانی، عباد الله و ناصح، علی احمد، قم، دارالمعارف الإسلامیه، ۱۴۱۱ق.
- طبری، عمادالدین حسن بن علی بن محمد بن علی بن الحسن الطبری، کامل بهایی، به کوشش اکبر صفدری قزوینی، تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۳۸۳ش.
- طبری، أبو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوک، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث، ۱۳۸۷ق/۱۹۶۷م.
- طبرسی، فضل بن حسن، إعلام الوری بأعلام الهدی، قم: آل البيت، ۱۴۱۷ق.
- طهماز، عبدالحمید محمود، السیده عائشة أم المؤمنین و عالمة نساء الإسلام، بی جا، دارالقلم، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۴م.
- همو، السیده خدیجه أم المؤمنین و سبأة الخلق الی الاسلام، دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م.
- عاملی، جعفر مرتضی، الصحیح من السیره النبی الاعظم، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۴۲۶ق/۱۳۸۵ش.
- عسکری، مرتضی، نقش عایشه در تاریخ اسلام، ترجمه محمد جواد کرمی، قم، مؤسسه علمی فرهنگی علامه عسکری، ۱۳۹۰ش.
- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، الرجال العلامة الحلی، به کوشش محمد صادق بحر العلوم، نجف اشرف، الذخائر، ۱۴۱۱ق.
- صفری فروشانی، نعمت الله و داوود کاظم پور، «بررسی و تحلیل سن حضرت خدیجه در ازدواج با پیامبر(ص) (با تاکید بر منابع تاریخی)» مجموعه مقالات همایش صدف کوثر حضرت

- خديجه (س)، جامعة المصطفى العالمية، ١٣٩٧ ش.
- عمري، علي بن محمد، المجدي في أنساب الطالبين، به كوشش محمود مرعشي و احمد مهدي دامغانى، قم، كتابخانه عمومى حضرت آيت الله العظمى مرعشى نجفى (ره)، ١٣٨٠ ش/١٤٢٢ ق.
- كلىنى، ابو جعفر محمد بن يعقوب، الكافى، تحقيق مركز بحوث دارالحدیث. قم، نشر دارالحدیث، ١٤٣٠ ق.
- كوفى، ابوالقاسم علي بن أحمد، الاستغاثه فى بدع الثلاثه، تهران، اعلمى، ١٣٧٣ ش.
- مجلسى، محمد باقر، بحار الانوار، بيروت، دار احياء التراث العربى، ١٤٠٣ ق.
- همو، حياة القلوب، ترجمه على اماميان، قم، سرور، ١٣٨٤ ش.
- محمودپور، محمد، «خديجه»، دانشنامه جهان اسلام، ج ١٥، تهران، بنياد دائرة المعارف اسلامي، ١٣٩٣ ش.
- مرادى نسب، حسين، «خديجه بنت خويلد»، دايرة المعارف قرآن كريم، ج ١٢، قم، بوستان كتاب قم، ١٣٩٣ ش.
- مسعودى، ابوالحسن على بن الحسين بن على، مروج الذهب و معادن الجوهر، به كوشش اسعد داغر، قم، دار الهجرة، ١٤٠٩ ق.
- همو، التنبيه و الإشراف، تصحيح عبدالله اسماعيل الصاوى، القاهرة، دارالصاوى، بى تا.
- مسلم، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري، صحيح مسلم، به كوشش محمد فؤاد عبد الباقي، بيروت، دار إحياء التراث العربي، بى تا.
- مفيد، محمد بن محمد، مسائل السروريه، قم، كنگره شيخ مفيد، ١٤١٣ ق.
- مقدسى، مطهر بن طاهر، البدء و التاريخ، بورسعيد، مكتبة الثقافة الدينية، بى تا.
- ميرشريفى، سيدعلى، پیام آور رحمت، تهران، سمت، ١٣٨٥ ش.
- نجاشى، أبى العباس أحمد بن علي، الرجال النجاشي، مؤسسة النشر الإسلامى، به كوشش السيد موسى الشبيري الزنجاني، بى تا.
- يعقوبى، احمد بن أبى يعقوب بن جعفر بن وهب، تاريخ يعقوبى، بيروت، دار صادر، بى تا.
- يوسفى غروى، شيخ محمد هادى، موسوعة التاريخ الاسلامى، قم، مجمع الفكر الاسلامى، ١٤١٧ ق.
- Freyer Stowasser, Barara, "Khadīdja", *Encyclopedia of Quran*, Leiden, Brill, 2003.
- Watt, Montgomery, "Khadija", *EF²*, Leiden, E.J.Brill, 1997.